

УДК 911.3

Безлатня Л.О.

Уманський педагогічний університет ім. П. Тичини

Поняття «культурний ландшафт»: суть, сфери застосування

На основі аналітичного огляду літературних джерел, розглянуто поняття «культурний ландшафт», а також близькі до нього поняття «конструктивний» і «етнокультурний» ландшафт. Зазначено, що кожне із цих понять виокремлюється на основі відповідних ознак, які не дозволяють отождествити їх з антропогенним ландшафтом; вони лише складові останнього. Показано, що культурний ландшафт упродовж відповідного часу підтримується людиною для створення комфортних умов життя та діяльності. Якщо такі умови зникають, культурний ландшафт перетворюється в акультурний. У зв'язку з тим, що площі культурних і акультурних ландшафтів постійно зростають, буде розширюватися і сфера застосування цих понять. У майбутньому поняття «культурний ландшафт» і «акультурний ландшафт» будуть широко використовувати у розробці різних проектів раціонального природокористування.

Ключові слова: поняття, терміни, культурний ландшафт, акультурний ландшафт, застосування, проекти, раціональне природокористування.

Безлатня Л.О. Понятие «культурный ландшафт»: суть, сферы использования. На основе аналитического обзора литературных источников, рассмотрено понятие «культурный ландшафт», а также близкие к нему понятия «конструктивный» и «этнокультурный» ландшафт. Отмечено, что каждое из этих понятий выделяется на основе соответствующих значений, которые не позволяют отождествлять их с антропогенным ландшафтом; они только составляющие последнего. Показано, что культурный ландшафт на протяжении необходимого времени поддерживается человеком для улучшения комфортных условий жизни и деятельности. Если такие условия исчезают, культурный ландшафт превращается в акультурный. В связи с тем, что площади культурных акультурных ландшафтов постоянно увеличиваются, будет расширяться и сфера применения этих понятий. В будущем понятие «культурный ландшафт» и «акультурный ландшафт» будут широко использовать в разработке разных проектов рационального природопользования.

Ключевые слова: понятие, термины, культурный ландшафт, акультурный ландшафт, проекты, рациональное природопользование.

Bezlatnya L.A. Concept «cultural landscape»: essence, the scope. Based on an analytical review of the literature, the notion «cultural landscape», and close to it the concept «constructive» and «ethno-cultural» landscape. Indicated that each of these concepts singled out on the basis of relevant features, which do not allow them to identify with the anthropogenic landscape; they are only components of the latter. Shown that the cultural landscape over time is supported by man to create comfortable living conditions and activities. If these conditions are disappearing cultural landscape turns into cultureless. Due to the fact that the area cultureless landscapes are constantly growing and will expand the scope of this concept. In the future, the concept of «cultural landscape» and «cultureless landscape» will be widely used in developing various projects environmental management.

Keywords: concepts, terminology, cultural landscape, cultureless landscape, use, project, management of natural resources.

Наявність проблеми. Поняття «культурний ландшафт» не завжди використовують, а значить й розуміють, відповідно до його суті. Це затрудняє спілкування між науковцями і не дозволяє інколи використовувати матеріали їхніх досліджень у подальших наукових вишукуваннях стосовно культурних ландшафтів.

Проблема актуалізується ще й тому, що поняття «культурний ландшафт» у науковій літературі загальною і ландшафтознавчій зокрема, використовується широко. Це зумовлено підвищеною зацікавленістю науковців до сучасних культурних ландшафтів та їх формування й функціонування.

Аналіз опублікованих праць. Значна кількість публікацій стосовно культурних ландшафтів сприяла й розгляду понять, що стосуються цієї проблеми. Найкращий аналіз наявної літератури проведено у працях Калущкова В.М. [8], Гродзинського М.Д. [3], Романчука С.П. [15], Воловика В.М. [2], Кочеткової І.В. [12] та інших, матеріалах Міжнародних наукових конференцій [13], окремих статтях [1, 5, 9, 16]. Це дозволяє не розглядати детально всі праці науковців стосовно розуміння поняття «культурний ландшафт» та сфер його застосування.

Мета дослідження. На основі аналізу літературних джерел деталізувати суть поняття «культурний ландшафт», виокремити його ознаки для подальших конкретніших досліджень антропогенних ландшафтів.

Результати дослідження. Лише наприкінці ХХ – ХХІ ст. науковці почали розуміти реальні причини глобальної екологічної кризи, зумовлені скороченням можливостей екстенсивного розвитку людства завдяки необмеженому використанню природних ресурсів. Разом з тим, опора на популярну зараз техніко-технологічну стратегію вирішення протиріч у системі «людина – природа» не виправдала себе у зв'язку з тим, що вона не може ліквідувати глибинні причини цього конфлікту.

Масштаб та глибина кризи сучасної техногенної цивілізації стимулювали активний пошук наукових концепцій виходу з наявної ситуації. Серед них і концепція культурного ландшафту, що формується на міждисциплінарному рівні. Потенціал цієї концепції дозволяє виробити конкретні заходи з гармонізації відносин між людиною і природою, враховуючи досвід наших предків, що вимірюється тисячоліттями.

Культурний ландшафт. Незважаючи на різноманіття концепцій та цікавих ідей в науці відсутній інтегративний погляд на проблему культурного ландшафту. Недостатньо деталізована й компонентна структура культурного ландшафту, і не відпрацьовані та обґрунтовані критерії оцінки цих компонентів. Крім цього, надзвичайно мало приділяється уваги філософському розумінню (а з цього, мабуть, потрібно було починати) перспектив застосування теорії культурного ландшафту у вирішенні актуальних екологічних, соціокультурних і екологічних проблем сучасності. Разом з тим «аналітичний огляд літературних джерел наук природничого циклу лише за минулі 20 років дає змогу зробити висновок, що зацікавленість науковців, зокрема географів та ландшафтознавців, у пізнанні процесу формування, наявності та розвитку у майбутньому культурних ландшафтів, суттєво зросла» [5, с. 3]. Культурний ландшафт цього заслуговує. У вітчизняних та наукових ідеях поняття «культурний ландшафт» пройшло еволюцію від елементарного його отожднення з антропогенним, через розширене визначення з деталізацією всіх його ознак, властивостей та значення до символічного конструкта, що наявний лише у свідомості людини. Вдалося зібрати більше 20 визначень поняття «культурний ландшафт» і, зрозуміло, що це не межа. Наявність такої кількості визначень свідчить про те, що поняття «культурний ландшафт» відоме давно, використовується широко, однак часто без конкретного розуміння його суті.

Г.І. Денисик зазначає: «щоб зрозуміти суть поняття «культурний ландшафт» необхідно мати на увазі таке:

– культурний ландшафт – це антропогенний ландшафт, а тому будь-які спроби віднести до культурних натуральні ландшафти, що часто можуть краще виконувати необхідні для людини господарські, естетичні та інші функції, ніж

антропогенні, не можуть мати наукового обґрунтування. Більше того, не кожний натуральний ландшафт, як і антропогенний, придатний для життя та діяльності людей;

– поняття «антропогенний ландшафт» значно ширше ніж «культурний ландшафт». Культурний ландшафт складова антропогенного, тому ототожнювати їх неможливо. Антропогенний ландшафт – це ландшафт створений людиною (загальне поняття), культурний – лише та його частина, що задовольняє ті чи інші «культурні» вимоги окремої особи або суспільства;

– культурні ландшафти не можуть розвиватися самостійно. Це регульовані людиною антропогенні геокомплекси, які необхідно постійно підтримувати в оптимальному для людини стані. У їх структурі домінують ландшафтно-інженерні системи, що часто дає змогу ставити знак рівності між ними. Якщо людина перестає підтримувати функціонування культурного ландшафту, він поступово переходить у ландшафтно-техногенну систему або власне антропогенний ландшафт;

– культурний ландшафт – результат раціонального природокористування й ведення господарства незалежно від суспільного устрою. При всіх формах державного устрою і в різні історичні часи, значимість і продуктивність культурного ландшафту були вищими тих природних (натуральних, натурально-антропогенних та антропогенних) ландшафтів на місці яких вони створені;

– культурний ландшафт не може формуватися стихійно. Це запрограмований ландшафт і його можуть перебудовувати від потреб людини, а тому поява культурного ландшафту та регіони його розповсюдження можна прогнозувати;

– культурний ландшафт функціонує лише заданий, тобто необхідний людині проміжок часу. З припиненням дії людини, він перестає розвиватися, вірніше функціонувати, як культурний [5, с. 3-4].

Якщо врахувати зазначене, *то культурний ландшафт – це антропогенний ландшафт, функціонування якого, упродовж необхідного часу, підтримується людиною з метою створення комфортних умов життя і діяльності.*

Етнокультурний ландшафт. Поняття «етнокультурний ландшафт» близьке за своїм значенням до поняття «культурний ландшафт», однак не ідентичне. Поняття «культурний ландшафт» значно ширше ніж етнокультурний. До розуміння культурного ландшафту як етнокультурного, призводить пізнання взаємодії культури етносу та ландшафту, в якому він функціонує. У зв'язку з цим, як вітчизняні [2, 3, 7, 15, 16], так і зарубіжні [4, 8, 12, 14] вчені вважають етнокультурний ландшафт різновидом культурного. Однак, їх трактування етнокультурного ландшафту, оснований на різних критеріях, зазначених у таблиці 1.

З низки визначень терміну «культурний ландшафт» близькі за змістом до «етнокультурного» лише такі:

– *етнографічне (етноландшафтне)*. Культурний ландшафт у цьому випадку представляє регіон, який упродовж тривалого часу заселений етносом (етносами) з характерними ознаками культури, побуту та господарювання, які сформували загальний образ, структуру та впливали на функціонування та подальший розвиток ландшафту;

– *духовно-інтелектуальне*. На формування і розвиток культурного ландшафту вплинули духовно-інтелектуальні чинники, що забезпечили передачу інформації від одного покоління до інших та її збереження у ландшафті [9, 16].

Конструктивний ландшафт. Це поняття близьке за своїм розумінням до

Таблиця 1

Найбільш вживані визначення етнокультурного ландшафту

Автор, рік	Визначення
Калуцков В.М., 2000	Етнічний ландшафт – природно-культурне середовище, розвиток певного етносу або певної місцевої спільності [8, с. 4].
Гродзинський М.Д., 2005	Етнічний ландшафт – це образ простору, який етнос освоїв духовно та матеріально, надавши його місцям і конфігураціям стійких символічних значень [3, с. 95].
Романчук С.П., 2005	Етнічні ландшафти – ландшафти чи їх сполучення в межах етнічної території, де переважно відбувався процес етногенезу даного етносу та які відіграли етнотворчу роль упродовж основних етапів його розвитку [15, с. 162].
Костіна Д.С., 2006	Етнокультурний ландшафт-інтегральне геокультурне утворення, де ведучим фактором уособлення і стійкого функціонування є традиційна етнічна культура та тісно пов'язані з нею природні фактори. Визнається їх яскраво виражена культурна уособленість та інтеграція з інкультурним середовищем [11, с. 11].
Воловик В.М., 2013	Етнокультурний ландшафт – це антропогенний ландшафт, структура якого сформувалась під впливом моно- (поліетнічної) формації у стратах етнохронотопу і представлена сучасними історико-культурними артефактами і реліктами [2, с. 26].

поняття «культурний ландшафт», однак лише синонімічно. Безперечно, що і культурний і конструктивний ландшафт конструюються. Це одна з їх загальних ознак. Разом з цим, не кожний конструктивний ландшафт є культурний. Полігони створені для випробування різноманітної зброї, зберігання токсичних та радіоактивних, а також побутових відходів, звалища автомобілів тощо, конструктивні, але не культурні ландшафти. У процесі пізнання культурних ландшафтів можна використовувати поняття «конструктивний ландшафт», але лише до відповідної їх частини. У структурі культурного ландшафту до конструктивних відносяться, здебільшого, ландшафтно-інженерні системи.

Акультурний ландшафт. Це поняття використовується науковцями не часто, але значно більше ніж інші, що стосуються відповідного стану ландшафту. Загалом, антропогенні ландшафти низької продуктивності або *занедбані ландшафти* відносять до типу акультурних. Поняття «акультурний ландшафт» вперше у 1964 р. у ландшафтознавчий «обіг» ввів Ф.М. Мільков [14]. У зв'язку з тим, що акультурні ландшафти займають значні площі (покинуті села і хутори, ставки і канали, сади і поля, гірничопромислові розробки і дороги тощо), увага науковців до них зростає. Найбільше уваги поняттю «акультурний ландшафт» приділив Ю.Г. Тютюнник [16]. Він зазначає, що «у радянському ландшафтознавстві існувало поняття культурного ландшафту (частково воно збереглося і зараз). Ним визначали різного роду зруйновані ландшафти, що виникли в результаті господарської діяльності людей. Вони протилежність ландшафтам культурним – гарним, доглянутим, насиченим, артефактами мистецтва і архітектури. У методологічному відношенні таке протиставлення було некоректним. Акультурні ландшафти мали бути ландшафтами, зумовленими деградацією культури, її не повним розвитком або відсутністю. Насправді акультурні ландшафти антропогенного ландшафтознавства сформувалися не із-за дефіциту культури, а були зумовлені слабким розвитком, недосконалістю технології. По суті, їх формування було примусовим, а не цілеспрямованим» [16, с. 4-5]. Розвиваючи цю думку можна констатувати, що зараз є дві категорії

акультурного ландшафту:

– акультурний ландшафт сформований в результаті недосконалої технології (вужке розуміння поняття «культурний ландшафт»);

– акультурний ландшафт, що виник в результаті деградації культури (широке розуміння поняття «культурний ландшафт»). Як культургенез супроводжується виникненням відповідних ландшафтів – культурних, так і протилежний йому процес занепаду культури має супроводжуватися формуванням відповідних феноменів. Це «культурні ландшафти навпаки» [16, с. 6]. У своєму розвитку вони проходять три рівні: культурнісний, антиландшафтний, ландшафтоїдний. Ландшафтоїди виникають як результат культургенеза, головною рушійною силою якою є безкультур'я.

Такої ж думки притримується й О.П. Ковальов: «наше відображення світу, як відомо, будується на антиноміях: холодне-гаряче, високе-низьке, чорне-біле тощо. Так і епітет «культурний» вимагає своєї протилежності – «безкультурний». Тоді крім культурних ландшафтів, мають існувати «безкультурні ландшафти» [9, с. 26].

Як бачимо, крім терміну «акультурний ландшафт» є спроби використовувати й інші: «антиландшафт», «деструктивний ландшафт», «зруйнований» і «занедбаний», «безкультурний ландшафт» тощо. Наявність цих та інших термінів показує, що проблема формування та розвитку культурних ландшафтів актуальна і цікава. Не всі зазначені терміни й поняття приживуться. Більшість з них забудуть, або їх будуть використовувати лише окремі автори.

Вважаємо, що найбільш доцільним є використання термінів та відповідних їм понять «культурний ландшафт» і «акультурний ландшафт».

Висновок. Зацікавленість науковців у пізнанні феномену сучасного культурного ландшафту зрозуміла. Є надія, що на основі культурного ландшафту буде розбудовано наше майбутнє. Це вимагає від науковців детальніших досліджень культурних ландшафтів не лише у межах природних зон, але й у міжзональних геоекотонах де їх формування й подальше функціонування має свої специфічні ознаки [1]. Крім цього, деталізації вимагає пізнання культових ландшафтів у структурі культурних, типологія культурних ландшафтів, можливі шляхи їх тривалого раціонального використання, охорона та збереження на майбутнє. У цьому процесі використання зрозумілих термінів та понять має суттєве значення і дозволить реальніше розробляти як регіональні, так і загальнодержавні проекти майбутніх культурних ландшафтів України.

Література

1. Безлатня Л.О. Специфічні ознаки культурних ландшафтів міжзонального геоекотону «лісостеп-степ» Правобережної України / Л.О. Безлатня // Геополітика и екогеодинамика регионов. – Симферополь, 2014. – Т. 10. – Вып. 1. – С. 356-358.
2. Воловик В.М. Етнокультурні ландшафти: регіональні структури і природокористування / В.М. Воловик. – Вінниця: ТОВ «Вінницька міська друкарня», 2013. – 464 с.
3. Гродзинський М.Д. Пізнання ландшафту: місце і простір: монографія. У 2-х т. / М.Д. Гродзинський. – К.: Видавничо-поліграфічний центр «Київський університет». 2005. – Т.2. – С. 78-126.
4. Гумилев А.Н. Этносфера: история людей и история природы / Л.Н. Гумилев. – СПб: ООО «Издательский Дом «Кристалл», 2002. – 576 с.
5. Денисик Г.І. Культурний ландшафт: загальні ознаки / Г.І. Денисик // Культурний ландшафт: теорія і практика. – Вінниця, ПП «ТД «Едельвейс і К», 2010. – С. 3-4.
6. Денисик Г.І. Міжзональний геоекотон «лісостеп-степ» Правобережної України / Г.І. Денисик, О.І. Ситник. – Вінниця, ПП «ТД «Едельвейс і К», 2012. – 217 с.

7. Денисик Г.І. Антропогенне ландшафтознавство: навчальний посібник. Частина І. Глобальне антропогенне ландшафтознавство / Г.І. Денисик. – Вінниця: ПП «ГД «Едельвейс і К», 2012. – 336 с.
8. Калущков В.Н. Основы этнокультурного ландшафтоведения: учебное пособие / В.Н. Калущков. – М. : Изд-во Моск. ун-та, 2000. – 96 с.
9. Ковальов О.П. Ландшафт культурний і безкультурний / О.П. Ковальов // Культурний ландшафт: теорія і практика. Збірник наукових праць [за ред. Г.І. Денисика]. – Вінниця: ПП «ГД «Едельвейс і К», 2010. – С. 4-10.
10. Ковальчук І.П. Актуальні питання пізнання і конструювання культурних (окультурених) ландшафтів / І.П. Ковальчук // Наук. записки ВДПУ ім. М.Коцюбинського. Серія: Географія. – Вінниця, 2010. – Вип. 21 – С. 118-125.
11. Костина Д.С. Ландшафтный анализ геокультурного пространства и этнокультурного взаимодействия в восточных районах Ставропольского края: дис. канд. геогр. наук: 25.00.24 / Костина Дарья Сергеевна. – Ставрополь, 2006. – 150 с.
12. Кочеткова І.В. Розвиток концепції культурного ландшафту в географії Центрально-європейських країн / І.В.Кочеткова // Культурний ландшафт: теорія і практика. Збірник наукових праць [за ред. Г.І. Денисика]. – Вінниця: ПП «ГД «Едельвейс і К», 2010. – С. 14-18.
13. Культурний ландшафт: теорія і практика. Збірник наукових праць [за ред. Г.І. Денисика]. – Вінниця: ПП «ГД «Едельвейс і К», 2010. – 204.
14. Мильков Ф.Н. Человек и ландшафты. Очерки антропогенного ландшафтоведения / Ф.Н. Мильков. – М. : Мысль, 1973 – 222 с.
15. Романчук С.П. Основи етногеоекології: навчальний посібник / С.П. Романчук. – К.: ВПЦ «Київський університет», 2005. – 206 с.
16. Тютюнник Ю.Г. От культурного ландшафта к ландшафтоиду (ландшафты в эпоху смерти культуры) / Ю.Г. Тютюнник // Культурний ландшафт: теорія і практика. Збірник наукових праць [за ред. Г.І. Денисика]. – Вінниця: ПП «ГД «Едельвейс і К», 2010. – С. 4-10.

Подано до редакції 15.05.2014

Рецензент – доктор географічних наук В.М. Воловик